

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В КОНТЕКСТІ ЕТНОКОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН У ГАЛИЧИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

THE GREEK-CATHOLIC CHURCH IN THE CONTEXT OF ETHNO-CONFESSIONAL RELATIONS IN GALICIA (SECOND HALF OF 19th – EARLY 20th CENTURY)

Аналіз сучасного конфесійного плюралізму в Україні, особливо у західних областях, чітко вказує на зростаючу роль Греко-Католицької Церкви у суспільному житті. Це актуалізує численні історичні проблеми, пов'язані з діяльністю цієї Церкви. Показовим є те, що сучасні наукові розвідки зосереджують увагу на ролі Греко-Католицької Церкви у різні періоди її існування, досліджуючи вплив релігійного чинника на процес формування національної ідентичності. Водночас, із поля зору дослідників неவிправдано випадають питання взаємодії чи співіснування Церкви з іншими суб'єктами суспільного життя, її внутрішній потенціал та зовнішні впливи, а також її місце в контексті етноконфесійних відносин у Галичині середини ХІХ – початку ХХ століть.

Стаття спрямована на всебічне осмислення характеру та динаміки взаємин між Греко-Католицькою і Римо-Католицькою Церквами в Королівстві Галичини та Лодомерії у складі Австро-Угорської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. у ширшому контексті формування національних ідентичностей та конфесійно зумовлених моделей політичної поведінки, актуальних для сучасного українського суспільства.

Основну увагу зосереджено на аналізі конфесійного чинника як одного з ключових елементів українсько-польського (русино-польського) протистояння та інструменту національної мобілізації в умовах імперського правопорядку, що дозволяє простежити історичні витоки сучасних конфесійних і світоглядних розмежувань

* Доктор церковної історії, доцент, професор кафедри церковно-практичних дисциплін Київської православної богословської академії.

** Doctor of Church-Historical Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Ecclesiastical and Practical Disciplines of the Kyiv Orthodox Theological Academy/.

Саме останньому аспекту присвячена ця публікація.

Метою статті є комплексно проаналізувати характер, еволюцію та суспільно-політичні наслідки взаємин між Греко-Католицькою і Римо-Католицькою Церквами в Королівстві Галичини та Лодомерії у другій половині XIX – на початку XX ст. в контексті формування національних ідентичностей, конфесійно зумовлених моделей політичної поведінки та їхньої актуальності для сучасного українського суспільства.

Завданнями статті є дослідити роль конфесійного чинника у формуванні українсько-польського (русино-польського) протистояння та процесах національної мобілізації в умовах австро-угорського імперського правопорядку; проаналізувати вплив державної політики австрійської влади, польського соціально-економічного й культурного домінування та внутрішніх трансформацій церковних інституцій на виникнення і закріплення міжконфесійної напруги в Галичині; з'ясувати механізми поєднання релігійної й національної ідентичностей, умови політизації церковного життя та поширення проросійських орієнтацій у середовищі греко-католицького духовенства й інтелігенції після революційних подій 1848–1849 рр., а також їх значення для розуміння сучасних українських реалій.

Нагадаємо, що після тривалого періоду польського панування у 1772 році Галичина у статусі «Ко-

в Україні. У дослідженні простежується вплив державної політики австрійської влади, польського соціально-економічного й культурного домінування, а також внутрішніх трансформацій церковних інституцій на формування стійких моделей міжконфесійної напруги та конфліктної взаємодії.

Особливу увагу приділено з'ясуванню механізмів ототожнення релігійної та національної ідентичностей, які в історичній перспективі сприяли політизації церковного життя й радикалізації суспільних настроїв, а також аналізу соціально-політичних умов поширення проросійських орієнтацій у середовищі греко-католицького духовенства та світської інтелігенції Галичини після поразки революційних подій 1848–1849 рр.

Осмислення цих процесів дає змогу актуалізувати історичний досвід Галичини для розуміння сучасних викликів, пов'язаних із взаємодією релігії, національної ідентичності та зовнішньополітичних орієнтацій України.

Ключові слова: *Австро-Угорщина, Галичина, Греко-Католицька Церква, міжконфесійні відносини, Римо-Католицька Церква, український національний рух, унітарство.*

This scholarly article presents a detailed characterization and critical analysis of the complex relationship dynamics between the two dominant confessional institutions – The Greek Catholic Church (Uniate) and The Roman

родівства Галичини та Лодомерії» увійшла до складу імперії Габсбургів. Визначальну роль у формуванні статусу Уніатської Церкви в Галичині відіграла політика освіченого абсолютизму Габсбургів. Греко-Католицька ієрархія (саме така назва, згідно з декретом імператриці Марії Терезії від 1774 року, стала застосовуватися до колишніх уніатів, виходячи з їхнього східного – «грецького» обряду та західної – «католицької» приналежності) отримала визнання та підтримку австрійського уряду. Це виявилось не стільки в особливій протекції, скільки у формальному зрівнянні у правах із римо-католиками, наданні можливості здобувати загальну та богословську освіту (зокрема, рідною мовою), забезпеченні мінімального матеріального добробуту та організаційному оформленні церковно-адміністративних структур (у 1807 році відновлено Галицьку греко-католицьку митрополію). Дослідники також відзначають менш значущі зміни, пов'язані з так званою політикою «йосифінізму».

У 40–50-х роках XIX ст. сфера етноконфесійних відносин стала дзеркалом тих суперечностей, які чітко простежувалися в українсько-польському протистоянні. Необхідно взяти до уваги той факт, що конфесійна складова часто слугує для диференціації одного народу від іншого, а релігія є суттєвою ознакою етнічної, національної належності. Відповідно, східний, візантійсько-слов'янський обряд помітно відрізняв українців від їхніх

Catholic Church – within the geopolitical framework of the Kingdom of Galicia and Lodomeria, a crown land of the Austro-Hungarian Monarchy. The investigation focuses on the pivotal period from the «Spring of Nations» (1848–1849), which catalyzed a fundamental reshaping of ethnic consciousness in the region, through to the early 20th century. The core interpretive framework employed is the escalating Ukrainian-Polish (Rusin-Polish) ethno-political confrontation, wherein the Churches functioned as crucial agents of ethno-cultural mobilization and identity consolidation.

The analysis unequivocally demonstrates that the competitive dynamic between the Greek Catholic and Roman Catholic Churches transcended mere theological or liturgical divergences. Instead, it was fundamentally shaped by a complex nexus of national, political, social, and economic factors. Specifically, the Roman Catholic Church frequently operated as a powerful institutional mechanism for the assertion of Polish national interests and the systematic promotion of cultural Polonization throughout Eastern Galicia. Conversely, the Greek Catholic Church served as the central spiritual, cultural, and political bulwark for the Rusyn (Ukrainian) population, playing an essential, defensive role in preserving their distinct ethno-confessional identity against dominant external pressures. Consequently, the identification of confessional affiliation with ethnic solidarity often exacerbated local rivalries,

західних римо-католицьких сусідів і мав продовження у різних сферах (зокрема, і в сфері політики). Так, під час «Весни народів» (1848–1849 рр.) ієрархія Греко-Католицької Церкви несхвально поставилася до самої революції, не підтримала її ідеї та залишалася у фарватері урядової політики, чинячи опір польським діячам, які намагалися

cementing the Churches' roles as institutionalized battlegrounds for the control of national narratives and resources within the marginalized Rusyn community.

Keywords: *Austria-Hungary, Galicia, interfaith relations, interethnic relations, The Greek Catholic Church, The Roman Catholic Church, the Ukrainian national movement, uniatism.*

залучити греко-католицьке духовенство та його паству до реалізації своєї основної мети – відновлення «історичної Польщі» (Турій, 1994, с. 183–206; 2002; Монолатій, 2010).

У цих соціально-політичних та конфесійних умовах у церковному середовищі Галичини поступово визрівають різні, подекуди взаємовиключні, ідентифікаційні орієнтації, серед яких помітне місце посіло москвофільство. Воно виникло як складне ідейне явище, зумовлене поєднанням традиційної «руської» самосвідомості, слабкої національної диференціації та зовнішньополітичних очікувань, пов'язаних із Російською імперією. Частина греко-католицького духовенства, особливо у першій половині та середині ХІХ століття, сприймала москвофільську ідеологію як альтернативу польському культурному домінуванню та як засіб захисту конфесійних і соціальних інтересів русинського населення. У цьому контексті апеляція до «загальноруської єдності» поєднувалася з підкресленням спільності обрядової традиції зі східним християнством та критикою латинських впливів у церковному житті.

Все більше москвофільство ставало важливим чинником внутрішнього життя Греко-Католицької Церкви, впливаючи на світоглядні орієнтації частини духовенства та ускладнюючи процес формування модерної української національної ідентичності. Наявність цієї течії засвідчує, що Церква в Галичині виступала не лише як інституція національного консолідування, але й як простір ідейної конкуренції та пошуку різних моделей етноконфесійного самовизначення в умовах багатонаціональної імперії. Водночас поширення москвофільських ідей у церковному середовищі засвідчувало не лише світоглядну неоднорідність греко-католицького духовенства, але й глибину ідентифікаційної кризи русинського суспільства, що перебувало між традиційною конфесійною лояльністю, імперськими впливами та поступовим утвердженням українського національного проекту.

Головні соціокультурні суперечності міжетнічного плану, а подекуди й конфлікти, у досліджуваній період на галицьких землях були зумовлені об'єктивними та суб'єктивними факторами. Серед перших варто виділити боротьбу за національну Церкву, при взаємному впливі та взаємодії етнічної та конфесійної складових. Ціннісні протиріччя між суб'єктами вимушеної взаємодії також визначала мова, яка була одним із каталізаторів етнополітичної мобілізації дискримінованих груп. Важливою складовою цього процесу була й боротьба етнічних меншин за школу з рідною для них мовою навчання. Натомість, розгляд релігії владою та польськими політичними діячами як допоміжного засобу етнічної асиміляції «чужих», а також спроба втілення католицького варіанту етнонаціоналізму, на думку українського дослідника І. Монолатія, виступала в якості суб'єктивного фактора [Монолатій, 2010, с. 453]. Паралельно частина греко-католицького духовенства проявляла симпатії до москвофільства, розглядаючи його як засіб протидії польському культурному домінуванню та підтримки традиційного «руського» самовизначення.

Оскільки міжгрупові суперечності виявлялися в різних сферах суспільного життя, у своєрідній градації значущості їхніх причин переважають дві основні групи соціокультурних конфліктів. 1) Конфлікти, спричинені релігійним фактором. До них переважно належали зіткнення між різними конфесіями, протиріччя між конфесіями та державою, а також внутрішні розбіжності в межах самої конфесії. 2) Конфлікти, спричинені етнічним фактором. До них (відповідно до категорії соціальних інтересів) можна віднести ціннісні протиріччя між суб'єктами міжетнічної взаємодії [Монолатій, 2010, с. 453–456]. Водночас окремі постаті в церковному середовищі Галичини, як-от Максим Горлицький (Сандович), стали символами релігійної та національної ідентичності. Його діяльність відзначалася відданістю греко-католицьким традиціям та активною підтримкою місцевих громад. У 1994 р. Польська Православна Церква канонізувала Максима Горлицького (Сандовича), визнавши його святим та підкресливши значення його духовного служіння. Це рішення також мало культурно-політичний вплив, адже підкреслювало зв'язок окремих постатей Галичини з ширшим католицьким світом і відображало складність етноконфесійних взаємодій у регіоні.

Найважливішим серед різноманітних факторів, що провокували напруту у міжконфесійних та міжцерковних відноси-

нах, була сутність польського етнонаціоналізму. На думку його представників, верховенство Римо-Католицької Церкви було беззаперечним. До того ж, в образі «поляка-католика» етнічна складова мала домінувати над клерикальною. Очевидними були й претензії на цивілізаційну місію, яку Римо-Католицька Церква закріпила за собою. Такі міфологеми, зрозуміло, перешкоджали толерантному співіснуванню з «чужими» (тобто не-поляками і не-римо-католиками). Яскравим прикладом спроби врегулювання слугує конкордат (угода) між римо-католицькою та греко-католицькою ієрархіями щодо співіснування вірних відповідних обрядів та їхніх ієрархій у Галицькій церковній провінції. Вперше про таку домовленість заговорили у 1853 році, а вже через десять років її затвердив Папа Римський Пій IX декретом конгрегації від 17 липня 1863 року. У жовтні того ж року конкордат проголосили як основу існування поляків та українців у Галичині.

Проте навіть багато десятиліть потому для поляків угода 1863 року залишалася своєрідним «символом фактичної незгоди». З іншого боку, міжцерковна угода стала певним стимулом для активізації Римо-Католицької Церкви у виконанні ролі форпосту «польськості» в Галичині. Спроби реалізації положень конкордату 1863 року визначили нові тенденції у міжцерковному та міжконфесійному діалозі. У контексті «цивілізаційного підходу», йдеться про зіткнення цінностей, що досить контрастно простежується у фокусі взаємин двох християнських конфесій [Котигоренко, 2002, с. 28–29; Шемякин, 1998, с. 49–50].

Саме у такому дискурсі прочитується міжетнічна дистанція між римо-католиками та греко-католиками, яка й провокувала латентний етноконфесійний конфлікт. Його значущим компонентом стала проблема прозелітизму (прозелітизм – спроба залучити до свого віровчення послідовників інших конфесій), запрограмована конкуренцією християнських Церков у боротьбі за парафіян. Зокрема, численні закиди в прозелітизмі з боку греко-католиків містилися в публікаціях репрезентантів польського варіанту католицизму: «Нездивовано, що польські селяни, не маючи поблизу костелу, затероризовані русинами, піддаються спокусам грецьких (греко-католицьких) пастирів». Як один із численних доказів цього, наприклад, наводився факт переходу 86 осіб римо-католицького віросповідання із с. Буща Бережанського повіту до греко-католицизму [Монолатій, 2010, с. 456–458].

Пізніше у пастирському листі «До поляків греко-католицького обряду» (від 16 травня 1904 р.) греко-католицький мит-

рополит Андрей (Шептицький) підкреслював згубний вплив прозелітизму. Йшлося також про заборону самовільного переходу в інший обряд. «Зміна обряду є зрадою свого законного пастиря та забуттям звичаїв і традицій предків. ...Вірні, навіть якщо вони змінили обряд, не перестають бути підданими духовній владі свого законного пастиря», – наголошував ієрарх (Див. Пастирське послання митр. Андрея Шептицького, 1998,). Греко-католиків звинувачували також у примушуванні до виховання дітей, народжених у змішаних українсько-польських шлюбах (15 % від їхньої загальної кількості), в уніатській традиції. Такі шлюби Греко-Католицька Церква нібито використовувала в «гонитві за латинськими душами» – не лише з релігійних мотивів, але й із міркувань матеріальних.

«Змагальний» характер співіснування культурних підсистем, зумовлений конкуренцією «своїх» і «чужих» у духовній сфері, засвідчує статистика етноконфесійних розподілів у досліджуваний період. Етноконфесійна характеристика Галичини станом на 1910 рік (ідентифікаційний критерій – розмовна мова) виглядає таким чином: римо- та вірмено-католики – 3 732 290; греко-католики – 3 379 233; греко- та вірмено-православні – 2 841; євангелісти – 37 693; іудеї – 871 804; інші та ті, що не належать до жодної конфесії, – 663 [Монолатій, 2010, с. 458].

У цьому випадку почуття етнічної приналежності зазвичай пов'язувалися з конфесійною приналежністю та/або мовою повсякденного спілкування. Для рельєфності усвідомлення процесів, що відбуваються, у цьому контексті є необхідним аналіз різних етноконфесійних взаємодій у Галичині. Вимагають, наприклад, вивчення релігійне життя німців Галичини, особливості виконання ними релігійних практик. Як свідчать історики, асимілятивні процеси у середовищі німців та переходи німців Східної Галичини протестантського віросповідання до католицизму та греко-католицизму були не окремими епізодами, а звичним явищем [Сіреджук, 2005]. Важливим є осмислення характеру цих процесів. Подальшого вивчення потребує також проблема релігійної толерантності, скажімо, православних і греко-католиків.

Вважаємо за необхідне підкреслити, що характер етноконфесійних відносин не в останню чергу залежав від позиції представників вищої церковної ієрархії. Тим часом, історіографічний дискурс цієї проблеми залишається переважно лакунарним (неповним). Модернізація національно-політичної платформи Греко-Католицької Церкви припала на час прав-

ління митрополита Сильвестра (Сембратовича) (1882/1885–1898 рр.). Однак і цей аспект потребує подальших наукових досліджень. Ототожнення конфесійної приналежності з національною ідентичністю незмінно ставало причиною міжконфесійної напруженості та конфліктів, які часто набували яскраво вираженого національного забарвлення. У суперництво, що розгорталось головним чином між Греко-Католицькою та Римо-Католицькою Церквами, тісно впліталися національні та політичні мотиви.

З одного боку, польське культурне, економічне та суспільно-політичне домінування в краї викликало об'єктивну необхідність організації адекватної протидії з боку русинського (українського) населення. З іншого боку, ця перевага створювала сприятливий ґрунт для зростання проросійських симпатій (москвофільства), які після поразки революції 1848–1849 рр. протягом десятиліть були переважними у середовищі греко-католицької духовної та світської інтелігенції Галичини [Турій, 1993, с. 36–43; 1994а, с. 50–53; 1997, с. 69–99; Аркуша, 1999, с. 231–268; Мудрий, 2001, с. 254–280].

Висновки. У другій половині ХІХ – на початку ХХ століття Греко-Католицька Церква залишалася ключовим чинником збереження національної самосвідомості русинського (українського) населення Галичини, поєднуючи релігійний та етнічний аспекти. Конфесійна приналежність слугувала маркером етнічної ідентичності, а східний обряд відокремлював українців від римо-католицьких поляків та латинізованих культурних впливів, підкреслюючи самотність української громади. Духовенство, як найбільш освічений прошарок суспільства, виступало посередником між міською інтелігенцією та сільським населенням, сприяючи поширенню ідеї національного відродження та культурного самовизначення.

Водночас у церковному середовищі формувалися різні ідеологічні течії, серед яких значне місце займало москвофільство, що пропонувало альтернативну орієнтацію на Російську імперію та «загальноруську єдність». Проросійські настрої серед частини духовенства ускладнювали формування модерної української ідентичності та створювали конкуренцію між українофільськими та москвофільськими орієнтаціями. Взаємодія Греко-Католицької Церкви з Римо-Католицькою Церквою та польською владою супроводжувалася конфліктами та прозелітизмом, що відображало етноконфесійну напруженість і політичну боротьбу за вплив на парафіян.

Загалом проведений аналіз засвідчує, що, незважаючи на внутрішні ідеологічні суперечності та зовнішні виклики, Греко-Католицька Церква залишалася провідним чинником національного консолідування українців у багатонаціональній Галичині.

1. Аркуша О., (1997), Український національно-політичний рух у Галичині наприкінці 80-х рр. XIX ст., *Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр.*, Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, вип. 3–4, с. 118–139.
2. Аркуша О., Мудрий М., (1999), Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд, *Вісник Львівського університету. Сер. Історична*, Львів, вип. 34, с. 231–268.
3. *Головна Руська Рада (1848–1851): протоколи засідань і книга кореспонденції*, за ред. О. Турія, упорядн. У. Кришталович та І. Сварник, Львів: Інститут Історії Церкви Українського Католицького Університету, 2002, XXXIV + 270 с.
4. Дорошенко Д. І., (1991), *Нарис історії України*, Львів, с. 492.
5. Капелер А., (1992), *Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння*, Київ, с. 104–119.
6. Киридон А., (2011), Релігійно-церковне життя Галичини (друга половина XIX – початок XX ст.): актуальний стан дослідження, *Galicja 1772–1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań*, Rzeszów, с. 117–132.
7. Котигоренко В., (2002), Теоретичні виміри етнічних контекстів суспільного конфлікту, *Людина і політика*, № 5, с. 28–29.
8. Монолатій І. С., (2010), *Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр.*, Ів.-Франківськ: Лілея-НВ, 735 с.
9. Мудрий М., (2001), Галицьке русофільство в сучасній історіографії, *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, Львів, вип. 9, с. 254–280.
10. Пастирське послання митр. Андрея Шептицького до поляків греко-католицького обряду, *Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944*, т. П. Церква і суспільне питання, кн. І: Пастирське вчення та діяльність, Львів: Вид-во отців Василян «Місіонер», 1998, с. 327.
11. Сіреджук П., (2005), Асиміляційні процеси в середовищі німців Східної Галичини (XIX ст. – 30-ті роки XX ст.), *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*, Івано-Франківськ, № 11, с. 171.
12. Турій О., (1993), Початки москвофільства в Галичині, *Вісник Львівського університету. Сер. Історична*, Львів, вип. 29, с. 36–43.
13. Турій О., (1994), Національне і політичне полонофільство серед греко-католицького духовенства Галичини під час революції 1848–1849 рр., *Записки НТШ. Праці історично-філософської секції*, т. 228, Львів, с. 183–206.
14. Турій О., (1994а), Національні та політичні орієнтації греко-католицького духовенства в 1848–1859 рр. (до генези москвофільства), *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ у Львові (лютий 1992 р. – жовтень 1993 р.)*, Львів, с. 50–53.
15. Турій О., (1997), Конфесійно-обрядовий чинник у національній самоідентифікації українців Галичини в половині XIX століття, *Записки НТШ. Праці історично-філософської секції*, т. 233, Львів, с. 69–99.

16. Турій О., (2003), Греко-католицька церква та українська національна ідентичність у Галичині, *Ковчег: Науковий збірник із церковної історії*, за ред. о. Бориса Гудзяка, Ігоря Скочиляса, Олега Турія, Львів, ч. 4, с. 67–85.
17. Шемякин Я., (1998), Этнические конфликты: цивилизационный ракурс, *Общественные науки и современность*, № 4, с. 49–50.
18. Himka J. P., (1979), Priests and Peasants: The Greek Catholic Pastor and the Ukrainian National Movement in Austoria, 1867–1900, *Canadian Slavonic Papers*, 21 (1), March, p. 1–14.
19. Himka J. P., (1984), The Greek Catholic Church and National-Building in Galicia, 1772–1918, *Harvard Ukrainian Studies*, № 8, p. 426–452.

-
1. Arkusha O., (1997), Ukrainyskyi natsionalno-politychnyi rukh u Halychyni naprykintsi 80-kh rr. XIX st., *Ukraina: Kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: Zb. nauk. pr.*, Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, vyp. 3–4, s. 118–139. [In Ukrainian].
 2. Arkusha O., Mudryi M., (1999), Rusofilstvo v Halychyni v seredyni XIX – na pochatku XX st.: henez, etapy rozvytku, svitohliad, *Visnyk Lvivskoho universytetu. Ser. Istorychna*, Lviv, vyp. 34, s. 231–268. [In Ukrainian].
 3. Doroshenko D. I., (1991), *Narys istorii Ukrainy*, Lviv, s. 492. [In Ukrainian].
 4. Himka J. P., (1979), Priests and Peasants: The Greek Catholic Pastor and the Ukrainian National Movement in Austoria, 1867–1900, *Canadian Slavonic Papers*, 21 (1), March, p. 1–14. [In English].
 5. Himka J. P., (1984), The Greek Catholic Church and National-Building in Galicia, 1772–1918, *Harvard Ukrainian Studies*, № 8, p. 426–452. [In English].
 6. *Holovna Ruska Rada (1848–1851): protokoly zasidan i knyha korespondentsii*, za red. O. Turiiia, uporiadn. U. Kryshtalovych ta I. Svamyk, Lviv: Instytut Istorii Tserkvy Ukrainskoho Katolytskoho Universytetu, 2002, XXXIV + 270 s. [In Ukrainian].
 7. Kappeler A., (1992), *Natsionalnyi rukh ukrainsiv u Rosii ta Halychyni: sprobа porivniannia*, Kyiv, s. 104–119. [In Ukrainian].
 8. Kotyhorenko V., (2002), Teoretychni vymiry etnichnykh kontekstiv suspilnoho konfliktu, *Liudyna i polityka*, № 5, s. 28–29. [In Ukrainian].
 9. Kyrydon A., (2011), Relihiino-tserkovne zhyttia Halychyny (druga polovyna XIX – pochatok XX st.): aktualnyi stan doslidzhennia, *Galicja 1772–1918. Problemy metodologiczne, stan i potreby badani*, Rzeszów, s. 117–132. [In Ukrainian].
 10. Monolatii I. S., (2010), *Razom, ale maizhe okremo. Vzaiemodiia etnopolitychnykh aktoriv na zakhidnoukrainskykh zemliakh u 1867–1914 rr.*, Iv.-Frankivsk: Lileia-NV, 735 s. [In Ukrainian].
 11. Mudryi M., (2001), Halyske rusofilstvo v suchasni istoriohrafii, *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, Lviv, vyp. 9, s. 254–280. [In Ukrainian].
 12. *Pastyrskie poslannia mytr. Andreia Sheptytskoho do poliakiv hreko-katolytskoho obriadu, Mytropolyt Andrei Sheptytskyi. Zhyttia i diialnist. Dokumenty i materialy 1899–1944*, t. II. *Tserkva i suspilne pytannia*, kn. I: *Pastyrskie vchennia ta diialnist*, Lviv: Vyd-vo ottsiv Vasyliian «Misioner», 1998, s. 327. [In Ukrainian].
 13. Shemyakin Ya., (1998), Etnicheskie konflikti: tsivilizatsionni rakurs, *Obshchestvennie nauki i sovremennost*, № 4, c. 49–50. [In Russian].

14. Siredzhuk P., (2005), Asymiliatsiini protsesy v seredovyshchi nimtsiv Skhidnoi Halychyny (XIX st. – 30-ti roky XX st.), *Halychyna. Vseukrainskyi naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys*, Ivano-Frankivsk, № 11, s. 171. [In Ukrainian].
15. Turii O., (1993), Pochatky moskvofilstva v Halychyni, *Visnyk Lvivskoho universytetu. Ser. Istorychna*, Lviv, vyp. 29, s. 36–43. [In Ukrainian].
16. Turii O., (1994), Natsionalne i politychne polonofilstvo sered hreko-katolytskoho dukhovenstva Halychyny pid chas revoliutsii 1848–1849 rr., *Zapysky NTSh. Pratsi istorychno-filosofskoi sektsii*, t. 228, Lviv, s. 183–206. [In Ukrainian].
17. Turii O., (1994a), Natsionalni ta politychni oriiantatsii hreko-katolytskoho dukhovenstva v 1848–1859 rr. (do henezy moskvofilstva), *Materialy zasidan Istorychnoi ta Arkheohrafichnoi komisii NTSh u Lvovi (liutyi 1992 r. – zhovten 1993 r.)*, Lviv, s. 50–53. [In Ukrainian].
18. Turii O., (1997), Konfesiino-obriadovi chynnyk u natsionalnii samoidentyfikatsii ukrainsiv Halychyny v polovyni XIX stolittia, *Zapysky NTSh. Pratsi istorychno-filosofskoi sektsii*, t. 233, Lviv, s. 69–99. [In Ukrainian].
19. Turii O., (2003), Hreko-katolytska tserkva ta ukrainska natsionalna identychnist u Halychyni, *Kovcheh: Naukovyi zbirnyk iz tserkovnoi istorii*, za red. o. Borysa Hudziaka, Ihoria Skochyliasa, Oleha Turiiia, Lviv, ch. 4, s. 67–85. [In Ukrainian].